

مرآة الحرمين

جمشید کیان فر*

سفرنامه نویسی از دیرباز در جهان اسلام رواج داشته، و از منابع مهم پژوهشی و تحقیقی محسوب می‌شود. سفرنامه نویسان سده‌های اولیه اسلامی، مشاهدات خود را به دو صورت می‌نگاشتند:

۱. دسته‌ای به صورت منابع جغرافیایی و با جغرافیای تاریخی (البلدان یعقوبی)
۲. دسته دوم با عنوان سفرنامه (سفرنامه ابودلف، ابن فضلان، ناصر خسرو و ابن بطوطه).

یکی از ویژگی‌های جهان اسلام آن بود که ناصر خسرو قبادیانی بدون هیچ دلهره و اضطرابی از قبادیان واقع در خراسان بزرگ حرکت کرده و بخش اعظمی از قلمرو جهان اسلامی آن روزگار را سیاحت کرده و در بازگشت، سفرنامه خود را می‌نگارد و با ابن بطوطه طنجی از مراکش حرکت کرده و به قلب سرزمین ایران می‌آید و از مناطق صعب العبور کوهستانی و یا دشت‌های هموار جلگه‌ای عبور کرده و شاهکار خود را به یادگار می‌گذارد که در نوع خود مملو از اطلاعات است از سرزمین‌هایی که عبور کرده.

بعد از سفرنامه ابن بطوطه اثر مهمی در زمینه سفرنامه‌ها در جهان اسلام یافت نمی‌شود تا آنکه بار دیگر سفرنامه نویسی باب می‌شود که این خود نشان از توجه اندیشمندان بدین

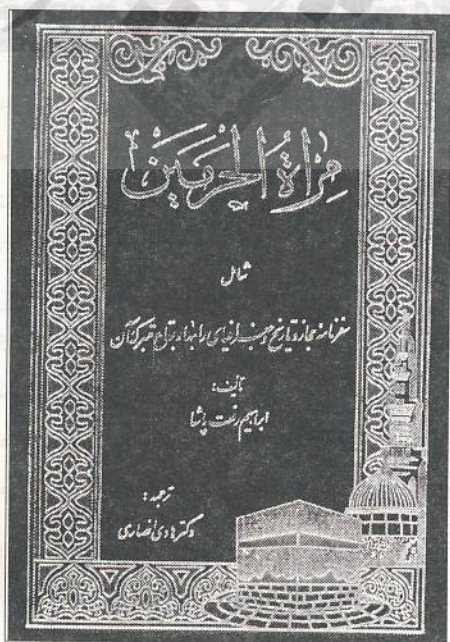
* نویسنده، محقق و مصحح آناری چون ناسخ‌التواریخ سپهر

مهم دارد. گرچه سفرنامه‌های فراوانی از عهد مغول تا پایان عصر قاجاریان از اروپائیان در دست داریم که در نوع خود ارزش خاصی دارند، اما باید در این نوشته‌ها تأمل و تعمقی بسزا داشت که گاه استنباطات غلطی به همراه دارد و یا محشون از اغراض سیاسی است بویژه آنجا که به مسائل مذهبی می‌پردازند عمدتاً فاقد ارزش است، زیرا که زمان کم و گذرا بودن توقف ایشان در میان مسلمانان و توجه به ظاهر نه به تعالیم و فلسفه اسلام نوشته‌های آنان را فاقد ارزش می‌گرداند.

اما سفرنامه نویسی از دوره قاجار به شکل چشمگیری رشد کرده و گاه در حد گزارش سفر یک کارگزار دولتی و لو مختصر بجا مانده است که خود غنیمتی است برای پژوهشگران و محققان امروزی.

شمار عظیمی از این گونه در کتابخانه‌های ملی، مجلس، آستان قدس رضوی، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی موجود است که ضرورت چاپ آنها بیش از پیش محسوس است، حداقل بصورت مجموعه‌ها (آنگونه که حجت الاسلام رسول جعفریان تعدادی از آنها را با دقت و وسواس خاصی به چاپ رسانده‌اند). و یا آقای میرهاشم محدث دوست و فاضل ارجمندم در گنجینه بهارستان به چاپ تعداد معدودی از آنها دست یازید.

اما سفرنامه نویسی از اماکن مقدسه بویژه سفرنامه‌های حج از دوره قاجار به بعد ارزش خاصی دارند تا آنجا که اضافه بر رجال فرهنگی، سیاسیون و

شاهزادگان قاجار نیز از این مهم غافل نبودند و تعداد قابل ملاحظه‌ای از این دست به صورت نسخه خطی و یا چاپی در دسترس است.

همزمان با نگارش این قبیل سفرنامه‌های مذهبی در عصر ناصرالدین شاه میل به ترجمه سفرنامه‌های اروپائیان و همچنین سفرنامه‌های حج که توسط مسلمانان نگارش یافته نیز قابل تأمل است و مرآة الحرمین اثر صبری پاشا در نوع خود از همین دست است.

مؤلف مرآة الحرمین از فضایی حنفی مذهب عثمانی است که آثار قابل

توجهی از خود بجای گذاشته. وی که مدت‌ها منصب امیرلوائی داشته، در اواخر عمر خود رئیس محاسبات دایرة بحریه عثمانی بوده است.

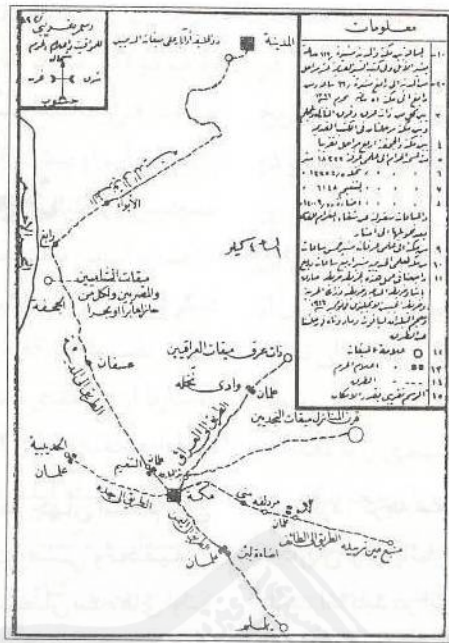
اثر مرآة الحرمین او که در مطبعه نجات المؤمنین به ترکی چاپ شده به دستور ناصرالدین شاه قاجار در دارالترجمه ناصری توسط میرزا عبدالرسول منشی که زبان ترکی عثمانی را نیکو می‌دانسته به فارسی برگردانده است.

اصل اثر در پنج مجلد بوده و میرزا عبدالرسول منشی (قابل دسترس دو مجلد) آن را به فارسی ترجمه کرده است و همین دو مجلد که تاریخ و جغرافیای مکه است اثری بسیار با ارزش و در خور تعمق می‌باشد.

صبری پاشا اثر خود را به چند «وجهه» و هر وجهه را به چند «صورت» تقسیم کرده است و آنچه که از ترجمه اثر یاد شده قابل دسترس است و نگارنده به احیای آن دست یازیده سه وجهه را در تاریخ و جغرافیای مکه در بر می‌گیرد.

مؤلف در آغاز پس از حمد و ثنای خدای باریتعالی و نعت رسول اکرم فهرستی از منابع خود را معرفی می‌کند.

پس از آن در وجهه اول به مباحث: اسامی بیت الله، ملتزم، مستجار، حجرالاسود، کعبه الله، حجر اسماعیل، حفرة معجن، مطاف شریف، مقام شریف، منبر لطیف، مقامات اربعه (حنفی، شافعی، حنبلی، مالکی) و قبة الفراستین پرداخته و در باب هر یک به توضیح مختصر می‌پردازد.

وجهه اول: پس از این توضیح مختصر به پنج صورت تقسیم می‌شود که مباحث هر یک از صورت‌های پنج‌گانه به شرح ذیل است:

صورت اول: احوال جغرافیایی مکه مکرمه و اوایل احوال آنجا و هیئت و صورت و وضع ابنیه مبارکه بیت معظم را تعریف و بیان می‌کند که در این صورت به ادیان جاهلیت عرب (بت‌پرستی و ستاره‌پرستی) پرداخته و پس از آن به اسامی مکه، (مکه، بکه، بلد، قریه، ام القرى، بلد، بلدالامین، ام رمم، باسه، صلاح، ناسه، حاطمه و راسی) از جمله اسامی است که بر مکه اطلاق می‌شود

و پس از آن به اسامی کعبه والقباب بیت الله (مشرقه، مکرمه، مهابه، والده، نادره، مبارکه، مفخمه و...) می‌پردازد و در ذیل هر مبحث به توضیحی مختصر قناعت می‌کند.

پایان این مبحث به کشیدن (برافراشتن) بیرق در قلاع حرمین و چگونگی استیلای قرامطه بر مکه و ربودن حجرالاسود و همچنین استیلای وهابیه به مکه مشرفه را آورده است (لازم به ذکر است که مؤلف کتابی جداگانه در باب وهابیه نگاشته است).

صورت دوم: شکل و هیئت بیوت و منازل مکه، اضافه بر آن به مباحثی چون حسینیه، وادی فاطمه، میوه‌های مکه مکرمه، اسباب ظهور و امراض در مکه و در پایان نصیحتی به حجاج برای رعایت اصول بهداشت.

صورت سوم: سبب اطلاق کعبه به بیت معظم و اوایل احوال بلده مفخمه کعبه معظمه و همچنین از چگونگی طواف یک مرغ و طواف اجنه از بیت الله را شرح و بسط می‌دهد.

صورت چهارم: در بیان فضائل جلیله مکه مکرمه و حدود کعبه و اسامی اشخاصی که امیال میقات را بنا نموده‌اند.

صورت پنجم: آخرین مبحث از وجهه اول شامل: مسائل مهمه مجاورت شهر مکه مکرمه، مسائل ایجار و استیجار و خلاصه مسائل ایجار پیوست است.

وجهه دوم: در بنای کعبه در ۱۳ صورت به شرح ذیل: **صورت اول:** اقوامی را ذکر می‌کند که در حق اولیات بنای کعبه الله روایت شده است و آن به دو روایت و دفعاتی که کعبه بنا

شده به شرح می‌پردازد که:

کهنانت.

صورت نهم: در بیان تفصیل بنای کعبه معظمه در دفعه ثامن، ظهور یک مار بزرگ در بالای کعبه اله، تصاویر انبیا و حکایات حیرت افزا، وضع دخول عادت بت پرستی به خاک تابناک حجاز، ابتدای ظهور بت پرستی در روی زمین، ادعای الوهیت کردن جمشید، مقتل جمشید، ظهور آئین بت پرستی در میان احفاد بنی اسماعیل، قصه اصحاب فیل، ابنیه رضیه بیت قلیس (بتخانه قلیس که تخریب آن، سبب لشکرکشی ابرهه به سوی مکه شد)، بتخانه بنی بغیص ابن ریث، هجوم پادشاه روم به تخریب کعبه، (این بخش نیز در نوع خود از مفصل ترین بخش های کتاب است).
صورت دهم: تجدید ابنیه مقدسه کعبه در دفعه نهم.

صورت یازدهم: تجدید ابنیه مقدسه کعبه در دفعه دهم به انضمام ترجمه حال ابن زبیر، تعریف مراتب و القابی که مخصوص خلفا و سلاطین و ملوک است.
صورت دوازدهم: در ذکر آن است که ارکان بیت الله به چه وجه تعمیر و تأیید گردید.
صورت سیزدهم: تجدید بیت الله در دفعه یازدهم (این تعمیر در زمان سلاطین عثمانی رخ داد).

وجه سوم: صورت اول: توسیع حرم شریف در دفعه اولی.
لازم به توضیح که مؤلف جای جای مطالبی که نگاشته، گاه به حاشیه رفته و توضیحاتی را با عنوانهای: استطراد، غربیه، عرض مخصوص و غیره آورده که در حقیقت حواشی مؤلف بر کتاب است. از این اثر دو نسخه موجود است. نسخه اول: متعلق به کتابخانه ملی است که نسخه کامل تری است نسبت به نسخه دوم و در دو جلد که در یک مجلد صحافی شده است با صفحه شمار مستقل و همچنین این نسخه، نسخه ای است زیبا و مذهب که در آغاز صفحه اول هر جلد سر لوح بسیار زیبایی چشم نواز است. نسخه دوم: متعلق به کتابخانه حاج حسین آقا ملک است که نسخه ای است ناقص و حتی تمامی مباحث جلد اول نسخه کتابخانه ملی را هم در بر ندارد.

از مرکز نشر میراث مکتوب که انتشار این اثر را در مجموعه آثار خود قرار دادند، سپاسگزاری می‌کنم.

روایت اول در هفت مرتبه: دفعه اول. ملائکه؛ دفعه دوم: حضرت ابراهیم؛ دفعه سیم: اقوام عمالقه؛ دفعه چهارم: جراهم؛ دفعه پنجم: قبیله قریش؛ دفعه ششم: عبدالله بن زبیر؛ دفعه هفتم: حجاج ظالم.

روایت دوم: دفعه اول: ملایک عظام؛ دفعه دوم: حضرت ابوالبشر؛ دفعه سوم: جناب شیث و اولاد و احفاد او؛ دفعه چهارم: حضرت خلیل؛ دفعه پنجم: عمالقه؛ دفعه ششم: عشایر جراهم؛ دفعه هفتم: قصی بن کلاب؛ دفعه هشتم: قریشیان قبل از بعثت پیامبر(ص)؛ دفعه نهم: عبدالله بن زبیر؛ دفعه دهم: حجاج ابن یوسف ثقفی.

صورت دوم: وضع تأسیس مکه معظمه در دفعه اول [ملائکه] (به تفصیل)

صورت سوم: تأسیس و بنای کعبه در دفعه ثانی [آدم]؛ به انضمام اقوال جمهور در تعریف بیت معمور
صورت چهارم: وضع تجدید کعبه محترمه در دفعه ثالثه (شیث بن آدم)

صورت پنجم: [بنای کعبه در دفعه چهارم]. مفصل ترین مبحث کتاب به دلیل آن که به شرح حال حضرت ابراهیم، مهاجرت حضرت ابراهیم به مصر، تولد اسماعیل، اسحاق و صورت ظهور زمزم، اسامی زمزم، وجوه تسمیه اسامی زمزم، مهاجرت اقوام جراهمه و قطور را به مکه مکرمه، تأمل حضرت اسماعیل و رفتن پدرش به ملاقات او در مکه، اختلاف علما در باب مسأله مهمه ذبح، صورت وقوع امیرجلیل ذبح، مأموریت ابراهیم به بنای کعبه، انتقال حکومت مکه به بنی خزاعه می‌پردازد.

صورت ششم: صورت تجدید بیت عتیق در دفعه خامسه [اقوام عمالقه].

صورت هفتم: بنای هفتم کعبه مکرمه [به دست قصی بن کلاب]، انتقال حکومت مکه مکرمه به قصی بن کلاب، جاهلیه عرب.

صورت هشتم: بنای شهر شهیر مکه معظمه، اقامت بنی خزاعه در مکه، اسامی چاههایی که قبل از ظهور زمزم در مکه بوده، در مسأله نزع، رفادت، سقایت از بنوعباس، قمار بازی جاهلیه عرب، خازن آلات و اموال (رفاده، سماط، قیاده، سقایه)، شرح تعریف

<http://www.apadana.com/MirasMaktoob>